OPEN ACCESS visnyk.naps.gov.ua

ПРО РЕЗУЛЬТАТИ ОПИТУВАННЯ УЧНІВ, БАТЬКІВ І ВЧИТЕЛІВ ПРО ОСВІТНІ ПРОБЛЕМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Наукова доповідь на засіданні Президії НАПН України 19 травня 2022 р.

https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4142

МЕЛЬНИК Марина Юріївна
кандидат педагогічних наук, завідувач відділу діагностики обдарованості Інституту обдарованої дитини Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна

МАЛИНОШЕВСЬКА Альона Василівна
кандидат педагогічних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту обдарованої дитини Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна

Анотація. *Повномасштабне військове вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 р. призвело до численних людських жертв, величезних руйнувань, економічних втрат, а також стало причиною низки гострих викликів для учнів, їхніх батьків і вчителів. Зокрема, це налагодження доступу здобувачів освіти до освітнього процесу у час активних бойових дій на території України, переведення закладів освіти в режим дистанційного і змішаного навчання, призупинення в окремих випадках освітнього процесу, організація надання освітніх послуг дітям з числа тимчасово переміщених осіб тощо. Окремі з нагальних проблем частково або повністю унормовані актами й рекомендаціями МОН України, утім, значна частина ще потребує вирішення. Обговорюються результати опитування Інституту обдарованої дитини НАПН України щодо визначення факторів впливу війни на систему загальної середньої освіти, проведеного у березні й травні 2022 р. серед педагогічної спільноти, здобувачів освіти й батьків, у якому загалом узяли участь понад 15 тис. осіб з усіх регіонів країни. З'ясовано особливості освітнього процесу у закладах освіти в усіх регіонах країни через один та через два місяці після запровадження воєнного стану. Описано емоційні переживання здобувачів освіти, педагогічних працівників та батьків через один та через два місяці після повномасштабного військового вторгнення. Уточнено актуальні потреби учасників освітнього процесу щодо організації навчання. З'ясовано, що для третини опитаних потенційно є затребуваною професійна психологічна підтримка. Зафіксовано зазначені респондентами феномени, що можуть бути проявом впливу травматичних подій: проблеми в міжособистісній взаємодії; труднощі емоційної регуляції; поведінкові та фізіологічні прояви. Описано погляди учасників освітнього процесу на розвиток системи освіти в Україні в умовах воєнного стану. Представлено рекомендації для подальшої ефективної роботи з цільовими аудиторіями.*

Ключові слова: *освіта; освіта в умовах воєнного стану; психолого-педагогічний супровід.*

Навчальний рік в Україні завершується на тлі трагічних подій. За три місяці повномасштабної війни понад 1,7 тис. закладів освіти постраждали від бомбардувань та обстрілів, 144 з них зруйновано повністю (МОН України, 2022а). Згідно з даними ЮНІСЕФ, за час війни, розв'язаної РФ в Україні, місце проживання змінили приблизно 4,3 млн дітей — це більше половини дитячого населення країни. Зокрема, понад 1,8 млн дітей виїхали до країн Європи, 2,5 млн є внутрішньо

переміщеними особами всередині України (UNICEF, 2022). Більше ніж 23 тис. педагогічних працівників і понад 600 тис. учнів виїхали за кордон (LB.UA, 2022).

25 лютого ц. р. Міністерство освіти і науки України з метою убезпечення всіх учасників освітнього процесу рекомендувало закладам освіти припинити освітній процес та оголосити канікули. Після двотижневих канікул, починаючи з 14 березня ц. р., освітній процес у більшості областей України було відновлено (МОН України, 2022b). Утім, значна частина здобувачів освіти змушена продовжувати навчання у незвичних для себе умовах або взагалі припинити навчання. Задля дослідження впливу війни на систему освіти Інститут обдарованої дитини НАПН України започаткував опитування педагогічної спільноти, здобувачів освіти й батьків.

Зауважимо, планування та проведення опитування проводилося у час активних бойових дій на території України, (при)зупинки освітнього процесу, зміні місця перебування значної частини населення країни, тож має низку обмежень. Зважаючи на це, дослідження було не стільки спрямоване на вивчення всіх проблем в освітянській спільноті, скільки на узагальнення та осмислення різноманіття досвіду, думок та переживань здобувачів освіти, батьків і педагогів в умовах воєнного стану. Окрім того, варто врахувати обмежене коло респондентів, що взяли участь у дослідженні — це люди, що на період проведення опитування були у відносній безпеці, мали час та ресурс проаналізувати власний життєвий досвід, а також доступ до інтернету.

Першу хвилю опитування проведено через місяць після початку повномасштабної війни — з 25 березня по 3 квітня 2022 р. Загальна кількість респондентів, які взяли участь у цьому етапі дослідження, — 501 особа. Серед них — працівники закладів освіти (32,5 %), здобувачі освіти (35,4 %) і батьки (32 %) з усіх регіонів країни (Мельник, 2022).

Другу хвилю опитування провели з 2 по 6 травня 2022 р. Загальна кількість респондентів, які взяли участь у цьому етапі дослідження — понад 14,5 тис. осіб. Серед них — працівники закладів освіти (29 %), здобувачі освіти (22,41 %) і батьки (48,22 %) з усіх регіонів України.

Дослідження на обох етапах проводилося дистанційно. Опитувальник пропонувалося заповнити анонімно без часових обмежень у Google-формі. Інформація про дослідження та посилання на опитувальник поширювалися на сторінках Інституту обдарованої дитини НАПН України, освітньому порталі «Острів знань», а також розповсюджувалися через соціальні мережі та департаменти освіти і науки обласних (міських) державних адміністрацій шляхом електронного листування.

Серед учасників першої хвилі опитування 71,1 % респондентів не змінювали місця проживання, 16,5 % переїхали в інше місто країни, ще 11,2 % виїхали з України. Варто зауважити неоднозначні ремарки дітей щодо їх нерозуміння причин виїзду: *«За кордоном, але що я тут роблю — не розумію»* (учениця), *«Моя думка нікого не цікавить, всі залишилися, а я чомусь мала виїхати»* (учениця), *«Піддалися паніці і виїхали, переконую повернутися тепер»* (учениця) тощо.

Учасники другої хвилі опитування вже почали повертатися додому після вимушеного переїзду (рис. 1.) Таку ж тенденцію зафіксовано іншими репрезентативними дослідженнями (Gradus Research Company, 2022). Зауважимо, багато учасників зазначали, що на момент опитування перебували у вимушеному від'їзді, проте планують найближчим часом повертатися додому: *«Переїхала в іншу країну, але планую повертатися найближчим часом»* (мати), *«Переїхали до іншої країни, чекаємо 9 травня і сподіваюся повернутися»* (учень) тощо.

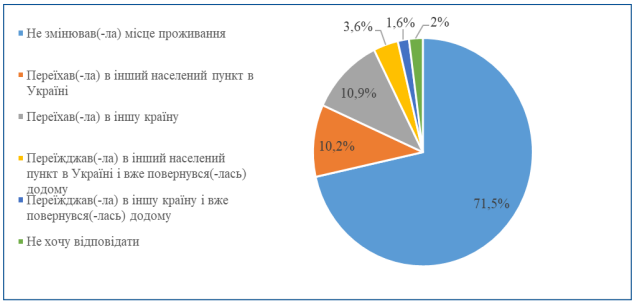

Рис. 1. Розподіл відповідей на питання *«Де Ви зараз перебуваєте?»* (2-6.05.2022, N=14556)

Відповідаючи на питання *«Чи почуваєтеся ви зараз у безпеці?»*, майже половина опитаних першої хвилі дослідження (43,7 %) відповіли ствердно. 43 % респондентів не впевнені у власній безпеці на момент опитування, 10,5 % не почуваються у безпеці. Ще 2,2 % опитаних не захотіли відповідати на це питання.

Через два місяці після початку війни відсоток опитаних, впевнених у власній безпеці, дещо зменшився — 38,5 % респондентів на момент опитування почувалися у безпеці. 46,7 % опитаних

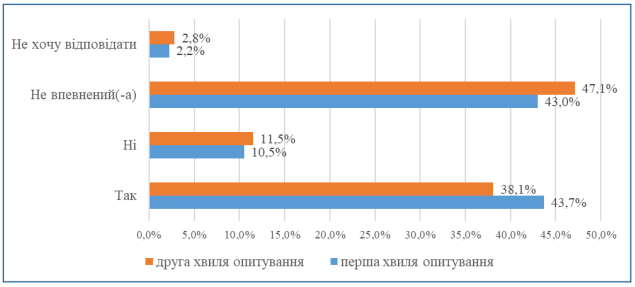

Рис. 2. Розподіл відповідей на питання *«Чи почуваєтеся Ви зараз у безпеці?»*

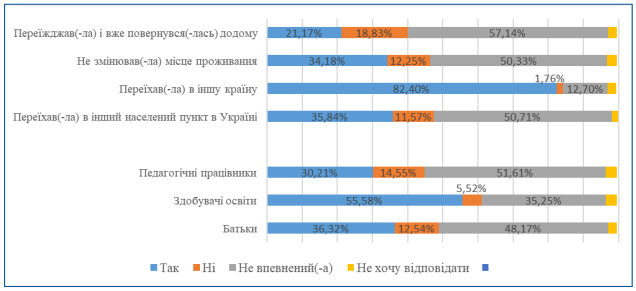

Рис. 3. Розподіл відповідей на питання *«Чи почуваєтеся Ви зараз у безпеці?»* (2-6.05.2022, N=14556)

були не впевнені у власній безпеці, а 11,6 % учасників опитування не почувалися в безпеці (рис. 2.)

Серед учасників другої хвилі опитування, переконаних у власній безпеці, найбільше тих, хто тимчасово переїхав в іншу країну (82,4 % опитаних) або інший населений пункт в Україні (35,8 % опитаних). Не почуваються безпечно 18,8 % учасників опитування, які переїжджали (в межах країни або за кордон) і вже повернулися додому (рис. 3). Серед батьків, педагогічних працівників та здобувачів освіти саме останніх найбільше впевнених у власній безпеці — 55,5 % учнів та студентів учасників опитування. Тільки 5,5 % опитаних здобувачів освіти не відчуває безпеки.

В учасників першої хвилі опитування ми поцікавилися, коли вони востаннє були на уроці. Більше половини опитаних респондентів через місяць після запровадження воєнного стану відновили регулярне навчання, 59,7 % респондентів на уроці були сьогодні (вчора). 19,7 % зазначили, що протягом тижня, який передував опитуванню, вони не були на уроці. Ще 14,1 % опитуваних були востаннє на уроці більше двох тижнів тому. 4,7 % учасників опитування не захотіли відповідати, коли востаннє були на уроці.

Заслуговують на увагу відповіді респондентів, що переїхали до іншої країни: «*Діти в Польщі, в школі багато українських дітей. Заняття польською мовою. Дітям подобається в школі. До них дуже добре ставлення. Кожного дня діти приходять з позитивними враженнями*» (мати), «*Зараз із синами (2 та 5 класи) в Німеччині. Оформлювати на навчання тут не бачу потреби, німецьку не знають. З нашої школи організували дистанційне «навчання» — скидають завдання у вайбер. Знову рік освіти пропущено*» (мати); «*Я не в Україні, але навчаюся у нашій приватній дистанційній школі*» (учениця); «*Навчання дистанційно налагоджено вже, але то у вчителів тривога, то у дітей, таке собі навчання*» (вчитель). Також кілька респондентів зауважили, що освітній процес для учнів організували самостійно батьки (домашнє навчання, хоумскулінг).

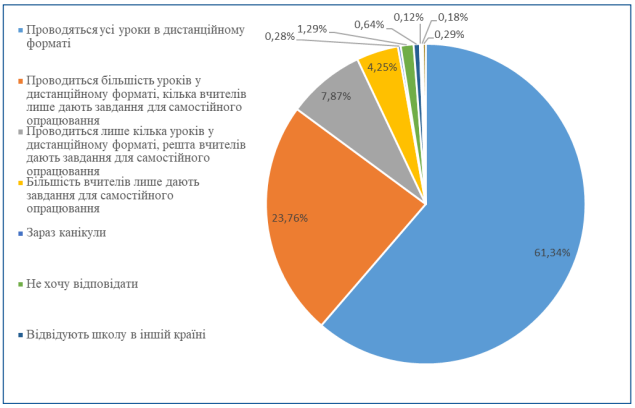

Рис. 4. Розподіл відповідей на питання *«Як здійснюється навчання у Вашому закладі освіти (у закладі освіти, де навчається Ваша дитина)?»* (2-6.05.2022, N=14556)

Проводячи другу хвилю опитування, ми поцікавилися, як проходить освітній процес у закладах освіти респондентів через два місяці після початку повномасштабної війни. Частина закладів освіти відповідно до рекомендацій МОН України завершили навчальний рік (МОН України, 2022c). Утім, більша частина закладів освіти продовжують освітній процес у дистанційній формі (МОН України, 2022d). Відповідаючи на запитання *«Як здійснюється навчання у Вашому закладі освіти (у закладі освіти, де навчається Ваша дитина)?»* (рис. 4, 5), більше половини учасників

Рис. 5. Розподіл відповідей на питання *«Як здійснюється навчання у Вашому закладі освіти (у закладі освіти, де навчається Ваша дитина)?»*, (2-6.05.2022, N=14556)

опитування зауважили, що в їхньому закладі освіти (закладі освіти, де навчається дитина) організовано повноцінний освітній процес, і всі уроки проводяться в дистанційному форматі. Значно менше респондентів повідомили про те, що в їхніх закладах освіти упроваджено змішану форму навчання: *«Вчителі проводять уроки як онлайн так і офлайн, діти виконують домашні завдання у зручних для них форматах»* (учителька); *«Половина уроків проходить дистанційно, а половину уроків вчителі проводять очно, батьки на годинку мають змогу привести дітей до школи і почекати, поки вчитель попрацює з ними в класі»* (учителька); *«Для учнів 1 класу* проводяться очні *консультації за заявою батьків протягом невеликого проміжку часу, решта навчаються в синхронному та асинхронному режимах, мають змогу отримувати очні консультації за попереднім погодженням»* (учителька).

Опитувані зауважували також про труднощі в налагодженні освітнього процесу, особливо на тимчасово окупованих територіях: *«У нас територія окупована із середини березня, вже майже два місяці немає світла, води, інтернету, і зв'язок глушать спец. машини окупантів. Тому ні я, як учитель, ні діти здійснювати освітній процес не можемо»* (учителька); «*Перебуваємо на окупованій території, коли є зв'язок — навчаємося дистанційно, а коли немає, то вчитель дає завдання для самостійного опрацювання»* (мати); *«Не завжди є інтернет, не може дитина здавати завдання і нормально навчатись»* (мати); *«З початку війни уроки не проводяться, відсутній зв'язок, відсутнє світло, школа зруйнована, активні бойові дії»* (мати).

Частина здобувачів освіти, які тимчасово переїхали в інші країни, продовжує навчатися дистанційно в школах України, частина — відвідує заклади освіти країни перебування: *«Дитина не має можливості займатися дистанційно в своїй школі, тому що відвідує школу іноземну в той же час, коли проходять наші уроки»* (мати); «*Дочка працює дистанційно, виконує завдання, та ходить на уроки у французьку школу»* (мати); *«Дитина навчається у своїй, і ходить до школи в Іспанії»* (мати), *«Моя дитина відвідує школу в Німеччині. Коли тут були канікули, то була присутньою на дистанційній формі навчання в українській школі»* (мати), *«Дитина відвідує щодня італійську школу, навчається за програмою Італії, паралельно вивчає мову»* (мати); *«Ходить на всі уроки до польської школи, спілкується з однолітками, ходить на гуртки»* (мати).

Варто констатувати, загалом респонденти високо оцінюють зусилля освітянської спільноти та задоволені роботою закладів освіти в таких надзвичайно складних умовах: *«Дуже добре в умовах сьогодення. Вчителі все роблять для надання освітніх послуг і підтримки дітей у цей важкий час»* (мати); *«Вчителі ходять по домівках або учні йдуть до вчителя додому; у нас мала кількість учнів, і у багатьох немає змоги для дистанційного навчання»* (учителька). Означене зафіксовано також в опитуванні, проведеному соціологічною групою «Рейтинг»: цілком задоволені та скоріше задоволені роботою закладів освіти 59 % опитаних. Водночас простежується значна різниця у розподілі відповідей — найбільше задоволені роботою закладів освіти на заході країни (67 % опитаних), найменше — на сході (39 % опитаних) (Соціологічна група «Рейтинг»,2022).

Переважна більшість респондентів, учасників першої хвилі опитування, (72 %), відповідаючи на запитання *«Чи можливо для Вас зараз навчатися (навчати)?»*, зазначили, що мають все необхідне для навчання. 21,4 % опитаних важко зосередитись на освітньому процесі. Ще 17,7 % досліджуваних не мали необхідного матеріального та технічного забезпечення (рис. 6). Зокрема, опитувані зауважували: *«Не маю часу на навчання через близькі бойові дії та волонтерство»* (студентка); *«У мене часто пропадає інтернет»* (учениця), *«У місті спокійно, але є великі проблеми у роботі інтернету та мобільного зв'язку»* (учитель); *«Моє місто обстрілюють російські окупанти. Ховаємось у підвалі»* (учениця); *«Дуже багато людей прихистили вдома, відволікають»* (учитель); *«Так, але хотілось би в меншому об'ємі. Дитині важко зосередитися на заняттях. Часто повітряні тривоги, нерви, збори»* (мати); *«Ні, я в армії»* (студент).

Більша частина учасників другої хвилі опитування відповіли ствердно на запитання *«Чи можливо для Вас (Вашої дитини) зараз навчатися (навчати)?»* (рис. 6). Утім, наголошують, що освітній процес ускладнюється як через нестачу необхідного матеріально-технічного забезпечення (стабільний зв'язок, навчальні та методичні матеріали тощо), так і через нестачу особистого ресурсу для того, щоб навчатися (навчати): *«Я, як вчитель працюю, хоча це вимагає зусиль. Важко посміхатися, підтримувати, спонукати та заспокоювати дітей, коли сам у тривозі. Моя дитина не може*

Рис. 6. Розподіл відповідей на питання «Чи можливо для Вас (Вашої дитини) зараз навчатися (навчати)?» (респонденти могли обрати декілька варіантів відповіді)

повністю відвідувати уроки, оскільки ходить до місцевої школи, але намагаємося навчатися і в рідній школі дистанційно за допомогою презентацій та вправ, які надає вчитель» (учитель); *«Так, але це навчання займає увесь день. Я не встигаю підтримати себе морально, бо всі розмови дорослих — війна, політичні обговорення та запас нецензурних слів, їм не до мене, тому я віддаю себе навчанню, щоб не залишилося сил думати взагалі ні про що. Така проблема у 80 % друзів, 20 % друзів — за кордоном (про це я дізналась на виховній годині)»* (учениця); *«Ми переїхали. Важко зосередитися (шумлять, гомонять, кричать, слухають голосно музику). Не завжди є інтернет. Викликають у різні служби. Але, незважаючи на це, дитина, за можливості, присутня на уроках!»* (мати); *«Навчаюся, але достатньо важко зосередитися на навчанні після нічних повітряних тривог та припинення навчання вдень, якщо лунає сирена»* (учениця); *«Важко зосередитися зараз на уроках, не дуже зручно вчитися, коли усі довкола заважають і немає підручників»* (учень); *«Маю трьох дітей і лише один телефон з інтернетом, тому вчаться і виходять на уроки по черзі»* (мати); *«Робочого місця немає, ми навчаємося поблизу городу, де найкраще ловить інтернет, у будь-яку погоду»* (мати); *«Працюю зі сходової клітки, вулиці, коридора бібліотеки і інших дивних місць»* (учитель).

Учасники опитування, які перебувають за кордоном, також зауважують труднощі освітнього процесу: *«Ми тимчасово проживаємо в Бельгії. У дитини стрес, вона у франкомовній школі до 15.30 год. О 16.00 год. ми приходимо додому. У бельгійській школі задають домашнє завдання, і нема взагалі часу робити уроки з України»* (мати); *«Навчаємося в школі Німеччини, немає можливості дистанційного навчання, оскільки діти в цей час на уроках»* (мати); *«Маю всі можливості навчати своїх учнів, але начальник гуманітарного відділу освіти громади не допускає до роботи, мотивуючи тим, що я за кордоном»* (вчитель); *«В Україні навчання дистанційне. Оскільки ми за кордоном, то не маємо всіх підручників. У польській школі всі підручники видали, навчаємося там»* (мати).

Ми поцікавилися також, *чи навчаються (навчають) зараз однокласники (колеги)* учасників опитування. 69,6 % респондентів першої хвилі опитування зауважили, що мають багато однокласників (колег), що зараз навчаються (навчають). Негативно відповіли на питання 7,8 % опитаних. Респонденти зауважували часті пропуски навчання значної кількості здобувачів освіти: *«На уроках половина учнів із класу»* (учениця); *«Так, але мало, найбільше — 15 учнів»* (учениця); *«Для половини учнів — несистематичне відвідування та невиконання домашніх завдань»* (учитель).

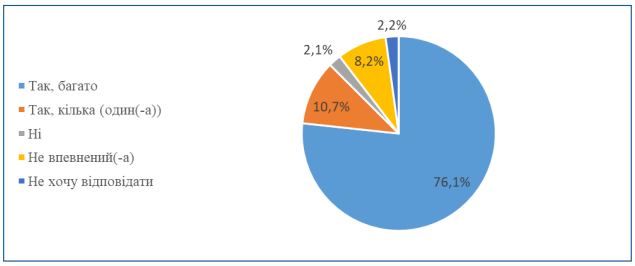

Рис. 7. Розподіл відповідей на питання «Чи навчаються (навчають) зараз Ваші однокласники (колеги; однокласники Вашої дитини)?» (2-6.05.2022, N=14556)

Через два місяці після запровадження воєнного стану 76,1 % опитаних відповіли, що більшість їхніх однокласників (учнів) навчаються (рис. 7): *«Половина навчається дистанційно, інша половина ходить до школи за кордоном. Ті, хто взагалі не проходить навчання, таких не знаю»* (мати); *«Усі однокласники моєї доньки навчаються, вчителі працюють»* (мати) тощо. Негативно відповіли на запитання *чи навчаються (навчають) зараз однокласники (колеги)* 2,1 % учасників опитування, зазначаючи складні обставини, у яких опинилося багато сімей через війну: *«Частина дітей, що покинули окуповану територію — навчаються, а частина — ні. Ті учні, що залишилися вдома — не мають змоги вчитися»* (учителька); *«По-різному. Буває багато дітей на уроці, буває мало. Більшість вчителів звертають увагу, що діти погано здають домашні завдання. Складно зараз навчатися через емоційний стан батьків та недисциплінованість дітей. Але потрібно»* (мати); *«Навчаються лише ті діти, які залишилися в місті і не виїхали, і хто має доступ до інтернету»* (мати);

«Діти майже не вчаться. Багато сімей залишилися у гарячих точках країни (на Донбасі), де немає жодних комунікацій. Ті діти, що виїхали, не всі мають інтернет» (учитель).

Відповідаючи на запитання про власні *емоційні переживання* на момент участі в дослідженні, учасники першої хвилі опитування (25 березня — 3 квітня 2022 р.) найбільше зауважили відчуття занепокоєння за долю кого-небудь (46,1 %), відчуття напруги (44,4 %), тривоги (42,5 %), поваги до кого-небудь (40,5 %). Найменше опитаних були в очікуванні чогось незвичайного і дуже гарного, світлого дива (23,8 %), відчували впевненість (20,15 %), безтурботність, безжурність (11,9 %).

Схожі результати отримано центром Cedos (Cedos, 2022) у дослідженні впливу війни на цивільне населення на початку війни (2-7 березня 2022 р.) Дослідники зробили спостереження, що респонденти (доросла вибірка) зазначали широкий спектр негативних емоцій (страх, паніку, тривогу, гнів, розпач), розгубленість, здивування, що це насправді відбулося, а також стурбованість щодо майбутнього (Cedos, 2022).

Водночас, попри часте переживання негативних емоцій, 53,9 % опитаних не помічали у собі вже дуже давно відчуття безтурботності, безжурності, а 30,8 % — впевненості. Також респонденти першої хвилі опитування зазначали, що зрідка останніми тижнями відчувають рішучість (35 %), печаль (34,7 %), злість (34,2 %), насолоду приємними фізичними відчуттями від смачної їжі, тепла, сонця тощо (30,1 %), тривогу (29,1 %), впевненість (28,4 %).

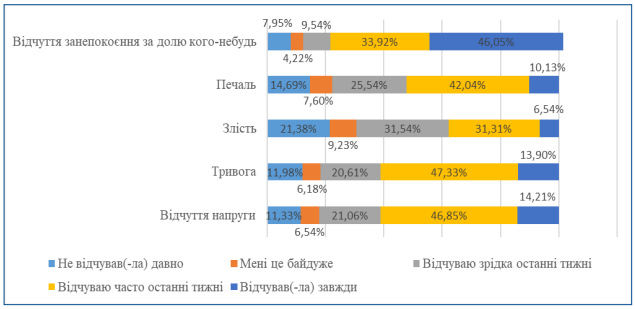

Рис. 8. Розподіл відповідей на питання «Наскільки часто Ви відчуваєте наведені переживання (емоції, почуття, стани, потреби)?» (2-6.05.2022, N=14556)

Оцінюючи власні *емоційні переживання* на момент участі у другій хвилі дослідження (2-6 травня 2022 р.) учасники (рис. 8), найбільше спостерігали відчуття тривоги (47,33 %), напруги (46,85 %), печаль (33,92 %), рішучість (33,97 %).

Водночас більше половини опитаних учасників другої хвилі дослідження не відчували давно безтурботності, безжурності, 32,32 % — впевненості, дещо менше (28,54 % опитаних) — очікування чогось незвичайного і дуже гарного, світлого дива. Ще 34,71 % опитаних зауважили, що відчувають часто останні тижні відчуття симпатії та прихильності (рис. 9).

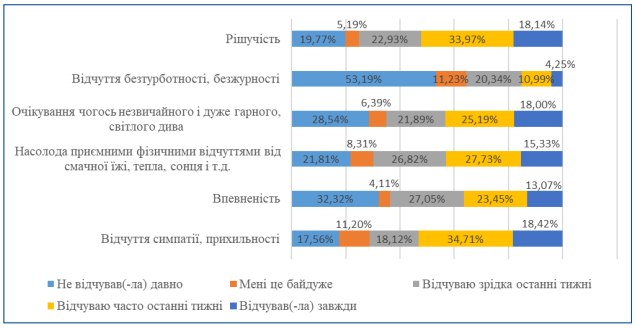

Рис. 9. Розподіл відповідей на питання «Наскільки часто Ви відчуваєте наведені переживання (емоції, почуття, стани, потреби)?» (2-6.05.2022, N=14556)

Задля дослідження *здатності адаптуватися* ми запропонували учасникам опитування відповісти на десять запитань шкали резильєнтності (шкала Коннора–Девідсона CDRISC-10). Діагностика стресостійкості засвідчила зниження показників в усіх групах учасників дослідження. Загалом істотно вищий рівень стресостійкості продемонстрували ті респонденти (учні, вчителі, батьки), хто відчуває себе в безпеці (p=0,000). Також стресостійкість вища у впевнених у своїй безпеці учасників опитування, ніж у респондентів, які не почуваються в безпеці (p=0,000) — ймовірно, саме висока стресостійкість обумовлює відчуття безпеки.

Стресостійкість також помітно відрізняється у респондентів, які не змінювали місце проживання та тих, хто вимушено переїхав. Так, батьки, які не змінювали місце проживання, демонструють вищі показники стресостійкості, ніж ті, хто переїхав у інші населені пункти України (p= 0,000) чи за кордон (p=0,122). Тоді як серед респондентів, які вимушено переїхали, вищі показники стресостійкості демонструють опитані, які виїхали за кордон. Здобувачі освіти, які переїхали за кордон, демонструють нижчі показники стресостійкості ніж ті, хто залишився вдома (p=0,001). Учні, які переїхали до інших населених пунктів України, демонструють вищу резильєнтність порівняно з однолітками, які перебувають за кордоном. Означене актуалізує цілеспрямовану психосоціальну підтримку здобувачів освіти, які були змушені покинути свої домівки.

Ми також запропонували учасникам опитування кілька відкритих запитань (без варіантів

відповіді), щоб дати змогу респондентам у вільній формі описати свої переживання та свій досвід. Зокрема, ми поцікавилися в учасників опитування, *що їм зараз допомагає та підтримує їх*. Учасники першої хвилі опитування відповідали по-різному: виокремлюючи підтримку інших (близького кола людей, волонтерів, політиків), свої відчуття та переживання (спокій, зосередженість, турботу про інших), роботу чи хобі, релігію.

Так, відповідаючи на запитання, переважна більшість опитаних згадували насамперед сім'ю та рідних людей: *«Кохані та близькі люди»* (студентка); *«Найрідніші, найдорожчі для мене люди»* (учитель); *«Любов та турбота батьків»* (учениця); *«Мій чоловік, який працює у ЗСУ»* (учителька); *«Дивлячись на своїх дітей, розумію, що потрібно тримати себе в руках»* (мати); *«Відповідальність за своїх дітей та учнів. Віра в тих, хто нас захищає»* (вчителька); *«Турбота про батька, дітей та їх турбота мною про мене, а також підтримка друзів і колег»* (вчителька).

Учасники опитування згадують також про повсякдення сімейного життя, що допомагає підтримувати один одного: *«Турбота про родину! Намагаюсь підтримувати їх, приготувати щось смачненьке, солодощі. Дивимось разом мультики, фільми. Гуляємо за можливістю, граємо в якісь ігри»* (мати); *«Мої діти. Я вижила виключно завдяки їм та для них»* (мати).

Багато учасників опитування зазначали також, що їм допомагає віра у Збройні Сили України та Сили територіальної оборони: *«Віра в ЗСУ та в майбутнє нової України»* (студент); *«Подвиги ЗСУ та ТРО»* (учень); *«Наша армія. Згуртованість, підтримка, впевненість, я вірю в нашу перемогу та довіряю нашим ЗСУ»* (учителька), а також вдячність волонтерам з України та інших країн: *«Безмежна доброта людей, які відгукнулись на допомогу, волонтери, діти — відповідальність за їхню безпеку. Надія на можливість працювати і творити. Надія на перемогу»* (вчителька); *«Волонтери у Польщі та Німеччині. Я досі не можу повірити, що такі люди є»* (мати).

Поміж іншого, респонденти висловлювали надію на перемогу та розвиток України: *«На сьогодні підтримує важливість історичного моменту, коли розумію, що Україна переможе і буде інше життя. Вірю у ЗСУ, в їхню мотивацію»* (учитель); *«Впевненість у перемозі і віра в Україну, її народ і ЗСУ»* (вчителька); *«Віра в перемогу України над загарбниками та надія на зміни на краще в країні»* (вчителька); *«Надія на світле й мирне майбутнє»* (вчителька).

Учасники опитування також згадували, що допомагає їм та підтримує їх можливість займатися улюбленою справою, навчатися: *«Малювання»* (учениця); *«Бажання не скласти руки, а самореалізуватися, хобі, книги, навчання»* (учень); *«Змога навчатись, відволікаючись від новин»* (учениця); *«Музика і книги»* (студентка); *«Можливість зайнятися тим, що тобі подобається»* (учениця); *«Гра на піаніно. Сорок років не грала!»* (вчителька).

Для учасників важливою була підтримка Президента України та політиків різного рівня, церкви. Деякі учасники опитування звернули увагу на необхідність допомоги фахівців, зокрема, їм допомагають та їх підтримують лікарі, психологи, психотерапевти: «Довелося звернутися до лікаря, зараз приймаю заспокійливі» (учителька); «Працюю з психологом дистанційно, інакше вже б збожеволіла» (мати); «Отримую консультації психолога» (студентка); «Постійно спілкуюся із психологом» (вчителька).

Також учасники дослідження зауважували, що намагаються бути раціональними, і саме це їм допомагає та підтримує: *«Намагаюсь: здоровий глузд і офіційні дані»* (студентка); *«Самоорганізація. Холодна голова, намагання не діяти поспіхом»* (вчитель); *«Відключаю максимально емоції, не на часі. Тільки тверезий розрахунок»* (мати).

Відповіді, надані учасниками другої хвилі опитування, загалом були подібними. Учасники другої хвилі опитування, через два місяці після початку повномасштабної війни, розмірковуючи над тим, *що їм зараз допомагає та підтримує їх*, згадували сім'ю — батьків, дітей, бабусь і дідусів (рис. 10, 11): *«Мої рідні, які поряд зі мною»* (учителька); *«Відчуття відповідальності перед власною дитиною»* (мати); *«Підтримують батьки і близькі, допомагає впевненість президента»* (учениця); *«Мене зараз підтримує*

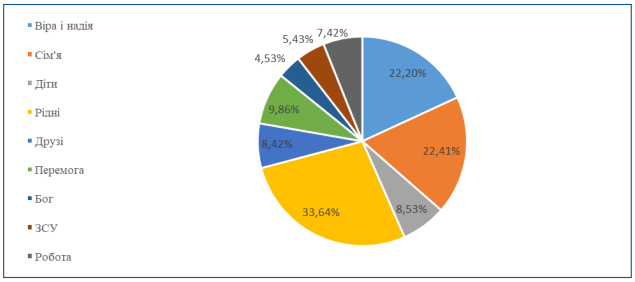

Рис. 10. Розподіл узагальнених відповідей респондентів на питання «Що Вам зараз допомагає та підтримує?» (2-6.05.2022, N=14556)

багато хто, а особливо ті люди, які запевняють нас, що це жахіття скоро закінчиться, — це мама, тато, бабуся, знайомі, друзі. Я вдячна нашим захисникам, і нашому президенту, який підтримує нас і наближає нашу перемогу» (учениця); *«Підтримують рідні і близькі у цей нелегкий час. Допомагає те, що я зараз із малою дитиною за кордоном, перебуваємо у безпеці»* (учителька); *«Час, проведений із сім'єю»* (учениця).

Найчастіше (33,24 % опитаних) учасники опитування згадували підтримку рідних та близьких людей: *«Рідні і близькі підтримують»* (мати); *«Підтримує родина, також я стараюся підтримувати себе самостійно, але мене непокоять думки про те, що моє майбутнє зруйновано. Навчальний процес не дає мені впевненості в тому, що з мене щось вийде»* (студентка); *«Моя улюблена дитина, робота, родина, яка нас прихистила (PL), прогулянки, відвідування визначних місць, нове хобі — колекціонування листівок»* (мати).

Кожен третій респондент відмічав важливість відновлення «нормального» життя (звичного побуту, можливості працювати, навчатися): *«Навчання трохи відволікає від напруженого стану, також віра в Бога і що все буде добре»* (учень); *«Дуже допомагає підтримка близьких, робота відволікає від поганих думок, почуття тривоги та переживань»* (учителька); *«Те, що допоки маю змогу займатися своїм ділом та отримувати від нього задоволення»* (студентка); «*Я відволікаюся своїми хобі, уроки теж відволікають у такій ситуації»* (учениця); *«Допомогло повернення додому та робота на городі, спілкування зі своїми учнями»* (учителька); *«Буденність справ, звичний режим життя підтримує позитивні настрої. Допомагають відчувати себе в безпеці позитивні новини»* (учителька); *«Навчання трохи відволікає від напруженого стану, також віра в Бога, що все буде добре»* (учениця); *«Для мене життя уже не буде таким, як воно було. У 2020 р. був COVID-19, і ми тоді майже пів року просиділи у своїх домівках. Зараз у нас війна, ми знову сидимо вдома, учимося. Мені багато хто говорив: «Війна війною, а вчитися треба. Я на правах відмінниці хочу мати хороші оцінки і в цьому році. Я переходжу в 7 клас і хочу прийти туди зі знаннями, гідністю…»* (учениця).

Учасники також зазначали, що їм допомагає віра в українців, у Збройні Сили України, довіра до

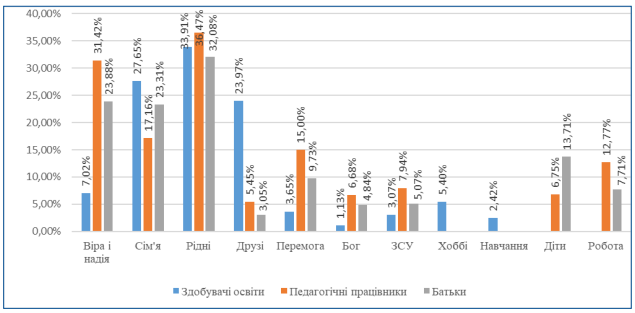

Рис. 11. Розподіл узагальнених відповідей респондентів на питання «Що Вам зараз допомагає та підтримує?» (2-6.05.2022, N=14556)

Президента України та підтримка світової спільноти: *«Допомагає віра в наших Захисників, наближення нашої перемоги! Підтримка від родини»* (мати); *«Вдячність нашим захисникам, їхня сила, відвага»* (мати); «*Героїзм наших воїнів, простих людей»* (мати); *«Хоробрість та мужність наших охоронців»* (учень); «*Згуртованість усього народу! Надійний захист ЗСУ»* (учителька); *«Віра в ЗСУ і підтримка України міжнародною спільнотою, тепло і розуміння близьких, друзів»* (учитель); *«Наш сильний народ, і природа»* (учениця).

Загалом слова «віра» і «надія» учасники опитування вживали дуже часто (22 % опитаних), наголошуючи, що їм допомагає віра (у себе, в ЗСУ, в перемогу, в Бога, в успішне майбутнє тощо) та надія на перемогу: *«Мої діти і онуки, віра в перемогу, навчання, вдячність за життя своє та своїх рідних, справа, якою займаюсь, мене надихає і дає впевненість у собі, фізичні вправи, саморозвиток, медитація і ще багато іншого!»* (мати); *«Віра у перемогу України»* (учениця); *«Віра! Тільки віра! Віра в Україну і Бога, віра в перемогу. Допомога та підтримка рідних, близьких, друзів»* (учитель); *«Відчуття обов'язку, віра в справедливість, любов до дітей, рідних, близьких»* (учитель); *«Віра в швидке закінчення війни»* (батько); *«Віра в краще життя, сім'я та цінність того, що маємо»* (мати); *«Віра в те, що все налагодиться і нарешті настане мир»* (мати); *«Мої бабусі та дідусі зараз на окупованій території. Я вражена, що вони тримаються та не сумують, намагаються жартувати. Щиро вірю, що зможу повернутися до нормального життя, побачу друзів, родичів. Ми переможемо. Пишаюсь, що я українка!»* (учениця).

Для кожного другого здобувача освіти, які взяли участь в опитуванні (рис. 11), найбільшою підтримкою в умовах війни є їхні родини, для кожного п'ятого — друзі: *«Підтримують батьки і близькі, допомагає впевненість»* (учениця);

«Рідні, близькі, друзі, надія на краще майбутнє» (учениця); *«Зараз дуже жахливий період для всіх нас, і кожен переживає його по-своєму, мені допомагає не думати про це проводження часу разом зі своїми близькими людьми та друзями, які можуть підтримати в будь-яку скрутну хвилину, адже якщо ми всі будемо триматися разом і підтримувати один одного, то незабаром ми будемо вільними від цих страждань»* (учениця); *«Друзі, які дзвонять і переживають, рідні — бабуся, дідусь, татко»* (учениця).

Ми попросили респондентів також відповісти на питання *«Що Ви будете робити після перемоги?»*. Описуючи свої плани, учасники першої хвилі опитування вказували, що будуть радіти перемозі та святкувати її, дякувати військовим, а також задовольняти актуальні життєві потреби: *«Нарешті висплюся!»* (учениця); *«Дозволю собі купити смаколиків, полежати спокійно»*, (мати). Респонденти також вказували бажання якнайшвидше повернутися до мирного (довоєнного) способу життя: *«Поновлю науково-педагогічну роботу з аспірантами»* (викладач); *«Продовжу працювати й жити»* (учитель); *«Продовжувати з новими силами займатися професійною діяльністю (я історик)»* (учитель); *«Готуюся до завершення навчання в школі. Вступлю до вишу та паралельно намагатимусь працювати, оскільки матеріальне благополуччя моєї сім'ї зазнало краху, хоча на цей момент ми можемо задовольнити свої мінімальні потреби»* (учениця); *«Все те ж, що і до війни, нічого нового не планую»* (мати). Опитувані зазначали, що після перемоги будуть святкувати закінчення війни, зустрінуться з рідними і друзями, насолоджуватимуться мирним життям.

Багато респондентів висловлювали переживання і невпевненість щодо власного майбутнього, сімейного побуту, реалізації задуманого. Зокрема, учасники опитування висловлювали занепокоєння своїм помешканням — чи ціле та безпечне буде воно після війни, чи можна буде (і як швидко) туди повернутися. Також учасники висловлювали стурбованість щодо власної зайнятості — чи зможуть вони відновити навчання у своїх закладах освіти: «Якщо будівля школи залишиться цілою — повернуся до роботи» (вчителька).

Окрім того, респонденти давали відповіді, пов'язані з власними емоційними переживаннями: *«Радіти кожній хвилині свого життя. І просто жити: без відчуття страху, турботи, занепокоєння»* (учителька); *«Буду плакати»* (учениця); *«Буду багато плакати, бо відтоді як залишила Бучу, немає сліз...»* (мати); *«Видихну, перестану боятись, буду більше посміхатись. Буду слухати більше музики, займатися улюбленим хобі, проводити більше часу з родиною та собакою на природі. Налагоджувати побут родини»* (мати).

Згадували також про прагнення зайнятися чимось, що давно планували і на що не вистачало часу — навчання, подорожі, плани: *«Запишуся нарешті на давно плановані курси»* (учитель); *«Повернуся додому, запишуся на курси водіння, провідаю батьків»* (учителька); *«Розмовлятиму виключно українською, нарешті вивчу»* (учень); *«Здійснювати всі мрії, що відкладала»* (студентка); *«Поїдемо у відпустку! З роки ніде не були з дітьми»* (мати); *«Візьму з притулку кота»* (студентка); *«Пройду курси першої медичної допомоги»* (вчителька); *«Змінювати професію»* (вчителька); *«Дуже хочу більше часу проводити з друзями, грати в футбол, кататися на велосипеді, частіше відпочивати з батьками та з моєю собакою на природі. Ніколи не був на морі — мрію побувати в Криму»* (учень).

Більшість відповідей респондентів стосувалися майбутнього — мрій, планів, задумів. Утім, деякі респонденти зауважували, що зараз втілюють бажане, не чекаючи перемоги: *«Думала, що посаджу дерево на честь перемоги. Потім зрозуміла, що перемоги не чекатиму, а буду її наближати, тому посаджу вже зараз, і не одне дерево, а цілий гай!»* (вчителька); *«Робитиму те, що й зараз — працюватиму на благо країни, навчатиму й виховуватиму своїх дорогих учнів»* (вчителька).

Через два місці після початку війни учасники опитування згадували подібні плани. Відповідаючи на питання *«Що Ви будете робити після перемоги?»*, респонденти найчастіше згадували: жити, навчатися, працювати, подорожувати

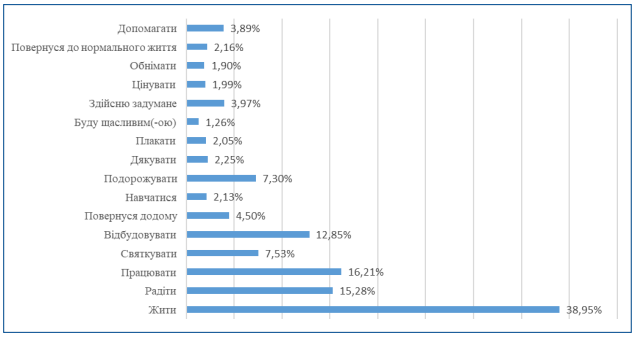

Рис. 12. Розподіл узагальнених відповідей респондентів на питання «Що Ви будете робити після перемоги?» (2-6.05.2022, N=14556)

(рис. 12, 13): *«Продовжувати жити, допомагати відбудовувати Україну»* (учитель); *«Радіти, святкувати, обіймати всіх!»* (мати); «*Будемо тільки радіти, та будемо дякувати нашим захисникам!»* (мати); *«Спочатку буду святкувати перемогу, а тоді далі буду працювати!»* (мати); *«Виплачусь.... відвідаю Миколаїв»* (мати); *«Повернуся додому та буду робити все залежне від мене для розквіту нашої країни»* (учителька); *«Продовжувати жити у вільній незалежній країні і насолоджуватися життям та знати, що я у безпеці і моїй родині нічого не загрожує»* (мати); *«Продовжу працювати, намагатимусь принести якнайбільше користі нашій Батьківщині у її відбудові»* (учителька).

Учасники опитування (2,2 %) згадували, що будуть дякувати захисникам України (*«Обов'язково обніму і поцілую рідних і буду молитися за довге життя наших хлопців-захисників»* (учениця)) та цінувати мирне життя (1,9 %): *«Цінувати все ще сильніше»* (студентка); *«Насолоджуватися мирним життям, цінувати те, що раніше не цінувала»* (мати); *«Відвідаю міста України, у яких я ще не була. Буду берегти та цінувати те, що маю»* (учениця); *«Хочу насолоджуватись тим життям, що було. Цінувати»* (мати).

Здобувачі освіти, які взяли участь в опитуванні, відповідали що будуть жити (20,9 %), радіти життю і перемозі (14,2 %) та святкувати (20,5 %): *«Насолоджуватися звичайним життям ще більше, адже тепер я ще більше розумію, що воно може закінчитись коли завгодно, незалежно від тебе»* (студентка); *«Святкувати та обіймати близьких»* (учениця); *«Повертатись до звичного способу життя»* (учениця); *«Святкувати та радіти, більше не переживатиму»* (учениця); *«Хочу відсвяткувати цей неперевершений день у колі сім'ї та друзів та насолоджуватися життям»* (учениця); *«Нічого.. просто буду радіти, що Україна сильна і незламна»* (учениця) тощо.

10,6 % опитаних здобувачів освіти після перемоги планують здійснити подорож, відвідати нові для себе місця: *«Відвідаю міста України, у яких я ще не була. Буду берегти та цінувати те, що маю»* (учениця); *«Закінчу школу, піду навчатись (хочу у військове) і поїду у Львів, Чорнобаївку, Київ, Миколаїв»* (учениця); *«Поїду з батьками в Крим на море»* (учениця); *«Поїду в Рівне дивитися на тварин!»* (учениця); *«Допомагати іншим, чим зможу, і обов'язково відвідаю деякі місця, де ще не бувала»* (студентка), *«Зроблю все, що планувала. Буду гуляти з друзями, подорожувати, насолоджуватися природою, вчитися англійської»* (учениця). 15,6 % опитаних здобувачів освіти хотіли б долучитися до відбудови України: *«Буду допомагати відбудовувати нашу країну»* (учениця), *«Відновлювати свою Державу»* (студентка), *«Радіти життю, цінувати моменти, відбудовувати Україну»* (учениця), *«Допомагати відбудовувати країну і допомагати тим, хто цього потребує»* (учениця); *«Коли виросту — стану будівельником, хочу відбудовувати Україну»* (учень).

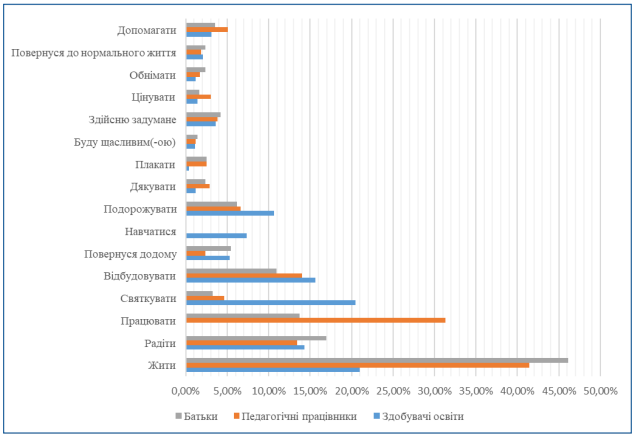

Рис. 13. Розподіл узагальнених відповідей респондентів на питання «Що Ви будете робити після перемоги?» (2-6.05.2022, N=14556)

Працівники закладів освіти та батьки, учасники опитування, рідше, порівняно зі здобувачами освіти, згадували бажання святкувати. Так, озвучували плани святкувати лише 4,6 % педагогічних працівників та 3,2 % батьків. Натомість вони частіше згадували, що хотіли б жити (41,4 % педагогічних працівників та 46,1 % батьків), працювати (31,3 % педагогічних працівників та 13,7 % батьків), долучитися до відбудови країни (14 % педагогічних працівників та 10,9 % батьків): *«Продовжуватиму жити, працюватиму, радітиму і насолоджуватимусь життям»* (учителька); *«Чесно — не замислювалася. Були думки залишити освітній заклад і їхати відбудовувати рідне місто Маріуполь. Побачимо...»* (учителька); *«Насолоджуватися життям, відбудовувати країну»* (мати); «*Буду працювати, допомагатиму постраждалим людям і, можливо, просто радітиму життю»* (учителька); *«Жити, вільно дихати, допомагати і відбудовувати нашу країну»* (учителька); *«Допомагати відбудовувати зруйновані об'єкти — як державні, так і друзів»* (учителька); *«Працювати, допомагати різними способами відбудовувати державу» (учитель); «Відбудовувати дім та країну»* (мати).

Ми запитали також учасників опитування, чи актуальною для них є психологічна підтримка. Відповідаючи на запитання *«Чи хотіли б Ви отримати консультації психолога про те, як справлятися зі стресом (боязню, тривожністю)?»*, більшість (56,9 %) респондентів, учасників першої хвилі опитування, відповіли, що не мають такої потреби. Для 11,1 % опитаних актуальною є робота із психологом, ще 24 % учасників опитування не впевнені у відповіді. Респонденти також зауважували, що вже працюють із психологом із різними запитами — емоційними розладами, міжособистісними труднощами.

Частина респондентів не потребують психологічної підтримки, але їхні ремарки вказують на сильне емоційне переживання, підвищену тривогу, стрес: *«Думаю, мені не потрібна допомога. Я взагалі пам'ятаю лише перші дні війни, інколи дивуюся що вже так багато часу пройшло. Але, певно, це і на краще»* (студентка); *«Ви питали про емоції — а я не знаю, які емоції, нічого не відчуваю. Мабуть, має бути сумно. Чи страшно. Чи байдуже. Але мені просто пусто»* (студентка); *«Зараз за кордоном, і тут чую тривогу. Це мені треба консультація?»* (учениця); *«Думаю шукати психолога, чи мені, чи дітям. Вони вбиваються, а в мене вже сил немає щось робити» (мати); «Таке робиться. Сам собі вже психолог, тільки толку немає»* (мати).

Для 14,8 % учасників опитування другої хвилі є актуальною психологічна підтримка (рис. 14, 15). Частина опитаних зауважували необхідність такої роботи для себе чи членів своєї сім'ї, але водночас її недоступність з різних причин: *«Хотіла б, але не маю можливості»* (мати); *«На цей момент, думаю, є люди, кому це більш потрібно. Я поки що справляюся сама»* (учителька); *«Хотілося б, але в першу чергу психолог працює з тими, кому це необхідніше»* (учителька); *«Розумію, що на цей час вона більш потрібна іншим»* (мати); *«А де в селі є психологи?»* (мати).

0,7 % учасників опитування відповіли, що на момент опитування отримують або отримували професійну допомогу від психолога: *«У нашій школі чудовий психолог, до якого звертаюся за потреби в онлайн-режимі»* (учитель); *«Відвідую психолога у Червоному Хресті»* (мати); *«Без допомоги психолога я, мабуть, і не впоралась би із бідами, крім війни, ще й сина втратила»* (учителька); *«У закладі освіти, де я працюю, психологічною службою проводяться заняття та надаються консультації безпосередньо педагогам та поради, як працювати з нашими учнями»* (учителька); *«Уже отримала. Щиро вдячна фахівцям»* (учителька).

Відповідаючи на це та попередні запитання, багато респондентів підкреслили різноманітні феномени, що можуть бути проявом впливу травматичних подій. Це і проблеми в міжособистісній взаємодії (сімейні конфлікти, труднощі в спілкуванні з друзями, труднощі у встановленні контакту); труднощі емоційної регуляції, постійні чи тривалі переживання страху, тривоги, розпачу, печалі тощо, коливання настрою, напади провини; поведінкові та фізіологічні прояви (труднощі самоорганізованості, загальмованість, сонливість, головний біль, тахікардія, розлади апетиту тощо). Означене вказує на значний вплив на психіку респондентів травмівних подій різного характеру та потребу як у масштабній психологічній просвіті (задля пояснення переживань, когнітивних, афективних та поведінкових проявів), так і в цілеспрямованій психологічній допомозі як дітям, так і дорослим.

Виклики психологічному благополуччю учасникам освітнього процесу виявили у своєму дослідженні вчені Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Це, зокрема: поєднання руйнівного впливу війни з досвідом карантинних

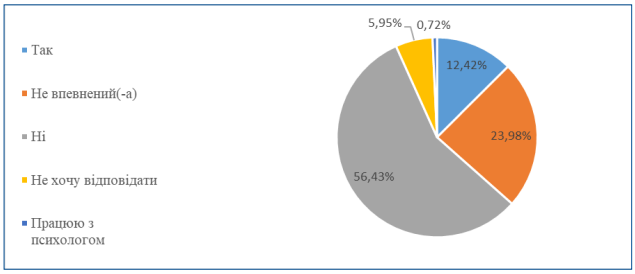

Рис. 14. Розподіл відповідей на питання «Чи хотіли б Ви отримати консультації психолога про те, як справлятися зі стресом (боязню, тривожністю), оволодіти навичками самодопомоги?» (2-6.05.2022, N=14556)

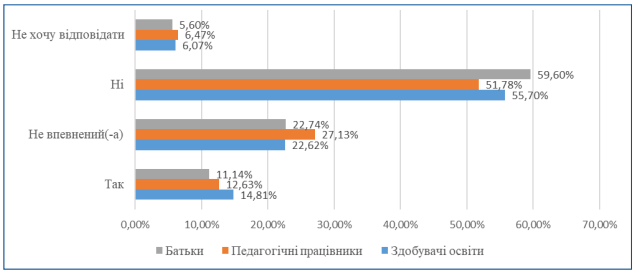

Рис. 15. Розподіл відповідей на питання «Чи хотіли б Ви отримати консультації психолога про те, як справлятися зі стресом (боязню, тривожністю), оволодіти навичками самодопомоги?» (2-6.05.2022, N=14556)

обмежень пандемії COVID-19, поширення деструктивних емоційних станів, стресогенні трансформації особистісної картини світу, інтенсифікація та поляризація міжособового спілкування, посттравматичні стресові розлади, розлади соціальної адаптації, набуття невластивого в дитячому віці життєвого досвіду (проживання втрат, передчасне дорослішання), негативний вплив війни на психоемоційний стан та когнітивні функції дитини, психологічна дестабілізація значущих дорослих та ін. (Слюсаревський, 2022). Комплекс проблем, із яким зіштовхнулася освітянська спільнота, потребує системних рішень та залучення всіх учасників освітнього процесу.

Ми поцікавилися у респондентів їхньою думкою на *зміни в шкільній освіті* в Україні в умовах воєнного стану. 47,5 % опитаних першої хвилі дослідження переконані у важливості права кожного закладу освіти вирішувати самостійно формат навчання (дистанційно чи очно), та змінювати це рішення з урахуванням безпекової ситуації в населеному пункті. Важливим також є можливість закладу освіти самостійно приймати рішення про продовження чи призупинку навчання, а також завершення навчального року (32,7 % опитаних). Респонденти також звертали увагу на значущість для здобувачів освіти права індивідуального вибору деяких предметів для вивчення (37 % опитаних) та впровадження мультидисциплінарних навчальних курсів (16,9 %). У тому, що нічого змінювати не потрібно, переконані 15,5 % опитаних у першій хвилі дослідження респондентів.

Учасники опитування також звертали увагу на забезпечення освітніх потреб в умовах воєнного стану різних категорій здобувачів: *«Необхідно докласти максимум зусиль, аби допомогти учням і педагогічним працівникам повернутися до нормального життя, ввести до навчальної програми спеціальні знання згідно із ситуацією в країні»* (студентка); «Дотримуватись законодавства щодо навчання дітей з ООП. Є великі проблеми з інклюзією в сільських школах, а з початком війни про дітей з ООП забули. Корекційні заняття не проводяться. Відділи освіти кажуть, що гроші пішли на війну» (учителька); *«Багато потрібно змін. Мотивувати вчителів, а лайдаків якось карати. Олімпіади обов'язково удосконалити, але відділити від школи. Батьки охочих зацікавлених дітей частково це фінансуватимуть. Змусити вчителів працювати над собою, над своїм ростом, бо ці курси підвищення кваліфікації — це такий фейк...»* (учителька); *«Для дипломників зробити два захисти: для тих, хто хоче захиститися за старим розкладом, і для тих, хто хоче зробити це після війни. Для інших курсів виставити оцінки по першому семестрі»* (студентка); *«Підлаштування під індивідуальні потреби кожного та допомога із засвоєнням необхідного матеріалу (теоретичний і практичний) якісно; допомога учням з набуттям навичок, необхідних для досягнення успіху (лідерські навички, критичне мислення, креативність тощо); заохочення до навчання, наочна демонстрація того, що воно цікаве»* (студент).

Учасники другої хвилі опитування наголошували на важливості права закладу освіти самостійно обирати формат навчання та працювати дистанційно, очно чи за змішаною формою в залежності від безпекової ситуації (рис. 16).

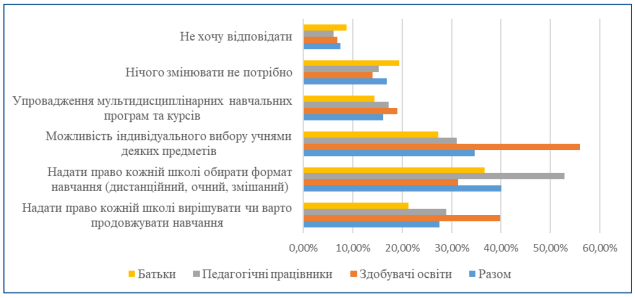

Рис. 16. Розподіл відповідей на питання «Які зміни, на Вашу думку, нині необхідні шкільній освіті?», респонденти могли обрати декілька варіантів відповіді (2-6.05.2022, N=14556)

Для більшості опитаних здобувачів освіти найбільш нагальною є можливість індивідуального вибору учнями деяких предметів — так відповіли 55,9 % респондентів. Більше половини педагогічних працівників, учасників опитування (52,8 %), наголошували на важливості для закладів освіти самостійно обирати формат навчання (дистанційний, очний, змішаний).

Заслуговують на увагу численні застереження батьків щодо низького рівня освітньої підготовки дітей. Багато респондентів пропонували залишити учнів на другий рік навчання в тому ж класі: *«Потрібно було б обнулити цей рік, а з першого вересня вийти на повторний курс на всіх рівнях освітнього процесу. Вищу освіту направити на наукові здобутки, щоб забезпечити прибутки ЗВО. Тільки тоді ми мали б освічене покоління»* (мати); *«Цей рік не вважати навчальним. А проходити матеріал заново, коли буде можливість відновити навчання»* (мати); *«У мене першокласник, я б хотіла щоб він заново пішов у перший клас, бо цілий рік вони практично не*

вчилися. Дитину малу тяжко навчити дистанційно» (мати); *«Треба залишати на рік дітей. Вони нічого не вивчили за цей час»* (мати).

Окрім того, учасники опитування звертали увагу на нагальність упровадження в умовах воєнного стану спеціальних курсів для здобувачів освіти та педагогічних працівників — допризовної та медичної підготовки, психоедукаційних курсів: *«Повернути в програму навчання ДПЮ, як для хлопців, так і для дівчаток»* (мати); *«Порушити питання щодо введення психологічних факультативів та способів ненасильницького спілкування»* (мати); *«Додати предмет перша (медична) допомога з 1 класу, щоб дітки маленькі та старшокласники, як я, знали, що робити у такій чи іншій ситуації»* (учениця) тощо.

Ми поцікавилися у респондентів їхньою думкою на розвиток системи освіти в Україні в умовах воєнного стану. Відповідаючи на запитання *«Які, на Вашу думку, зараз мають бути головні завдання шкільної освіти?»*, учасники першої хвилі опитування наголосили на важливості максимально швидкого відновлення повноцінного навчання для здобувачів освіти усіх рівнів. 65,4 % опитаних переконані, що шкільна освіта передовсім має допомогти учням повернутися до звичного способу життя. 56,9 % респондентів зазначали, що зараз освіта має бути спрямована на засвоєння учнями мінімуму знань та умінь з усіх шкільних предметів. На важливість підготовки до ЗНО звернули увагу 12,1 % учасників опитування. Водночас респонденти констатували необхідність врахування особливостей безпекового стану, матеріально-технічного оснащення, навантаження на систему освіти як регіонів загалом, так і окремих закладів освіти. Зокрема, наголошували на тому, що прирівнювати заклади освіти, що розміщені на тимчасово окупованих територіях України, у зоні активних бойових дій та у відносно безпечних регіонах є некоректним, адже як педагогічна спільнота, так і здобувачі освіти там знаходяться не в рівних умовах та з різними можливостями навчатися та навчати.

Учасники опитування звертали також увагу на важливість упровадження актуальних для воєнного стану навчальних курсів: *«Засвоєння учнями мінімуму теоретичних та практичних знань, що можуть їм чи оточенню допомогти саме зараз (наприклад, надання першої домедичної допомоги)»* (студент); *«Зараз не менш важливо, а, можливо, й важливіше навчальної програми є навчати дітей практики елементарної медичної допомоги, навичок емоційного управління та психологічної самодопомоги, розпізнавання та поводження з небезпечними предметами (різна вибухівка, зброя)»* (мати).

Окрім того, деякі учасники опитування зауважували важливість повноцінної шкільної освіти в умовах воєнного стану: *«Важлива підготовка до ЗНО, працювати, як завжди. У науці й освічених дітях майбутнє. Ті, хто хоче вчитися, вчаться завжди. Решта шукають виправдання. І це не цинізм. Поблажки неприпустимі, хіба що для одинадцятикласників з Бучі, Харкова, Маріуполя та Херсона. Їм це потрібно. Налагодити процес і показати, що наука — це пріоритет держави»* (учителька); інші стверджували, що повноцінно навчатися зараз здобувачі освіти не можуть ніде: *«Можна вимагати хіба що засвоєння мінімуму знань з усіх шкільних предметів, у дітей зараз дуже, дуже великий стрес»* (мати); *«Поясніть, як можна навчатися з постійними цілодобовими тривогами? Обстрілами? Діти на нервах, їм бігти ховатися чи реферат писати? Спустіться на землю!»* (мати); *«Живемо одним днем і не можемо планувати нічого. Ми в онлайн починаємо пару і не знаємо чи дочитаємо її, чи буде тривога... Про вступ також химерне уявлення...»*, (вчителька).

Рис. 17. Розподіл відповідей на питання «Які, на Вашу думку, зараз мають бути головні завдання шкільної освіти?», респонденти могли обрати декілька варіантів відповіді (2-6.05.2022, N=14556)

Відповідаючи на запитання *«Які, на Вашу думку, зараз мають бути головні завдання шкільної освіти?»*, учасники другої хвилі опитування також вважають необхідним максимально швидке відновлення повноцінного навчання для здобувачів освіти усіх рівнів. 60,7 % учасників опитування переконані, що освіта має допомогти учням повернутися до звичного способу життя (рис. 17). Важливим, на думку учасників опитування, також є засвоєння основ шкільних дисциплін — так вважає 45,3 % здобувачів освіти, 53,8 %

педагогічних працівників та 45,2 % батьків, учасників опитування.

Ураховуючи ризики та загрози, з якими зіштовхуються зараз учасники освітнього процесу, нагальним є упровадження курсів надання першої медичної допомоги, поводження з небезпечними предметами, безпечної поведінки в надзвичайних ситуаціях тощо для здобувачів освіти усіх рівнів. Актуальним, на думку учасників опитування, є упровадження психоедукаціних курсів. Зокрема, респонденти констатували: *«Важливо навчитися вчитися, розуміння внутрішнього стану, опанування стресу»* (учителька); *«Учасники освітнього процесу зараз перебувають у стресовому стані, всі хочуть жити і мати мирне небо над головою. Мої учні більше хочуть просто поспілкуватися, почути інших і бути почутим. Я не знаю, розгублена, бо все є важливим»* (учителька); *«Допомога учням повернутися до звичного способу життя, психологічна підтримка»* (учителька); *«Підтримка психологічного стану учнів»* (учениця); *«Завдання освіти, що були до війни + психологічна підтримка учнів і вчителів»* (учителька).

Вивчення думки працівників сфери освіти, здобувачів освіти та батьків щодо навчання у період воєнного стану засвідчує доцільність:

- налагодження роботи психологічної служби для допомоги здобувачам освіти різних рівнів та педагогічним працівникам подолати вплив травматичних подій на психічний розвиток. Означене передбачає підвищення кваліфікації практичних психологів закладів освіти з цього напрямку, запровадження проблемних психоедукаційних курсів для широких верств населення. Нагальним також є розроблення методичних рекомендацій для психологічної служби закладів освіти із забезпечення психологічного благополуччя всіх учасників освітнього процесу;
- налагодження системної роботи з дітьми та молоддю, які пропустили значну частину навчання, що потребує цілеспрямованої фінансової, правової, науково-методичної підтримки. Актуальним є створення адресних освітніх дорожніх карт для постраждалих внаслідок війни здобувачів освіти всіх рівнів;
- узагальнення та популяризації досвіду роботи (з дітьми та молоддю, які пропустили значну частину навчання, були під впливом травматичних подій та потребують психологічної підтримки) педагогів-практиків, а також консолідація відповідних наукових пошуків;
- підготовки педагогічних працівників, практичних психологів закладів освіти до роботи з дітьми та молоддю, які пропустили значну частину навчання, були під впливом травматичних подій та потребують психологічної підтримки на етапі навчання в закладах вищої освіти та на курсах підвищення кваліфікації;
- розроблення, упровадження та методичного супроводу навчальних курсів, актуальних у період воєнного стану: надання першої медичної допомоги, поводження з небезпечними предметами, безпечної поведінки в надзвичайних ситуаціях (у тому числі в інтернеті) тощо для здобувачів освіти усіх рівнів;
- розроблення методичних рекомендацій щодо організації навчання осіб з особливими освітніми потребами, що мають різний досвід життя в умовах воєнного стану (вимушене розлучення зі значущими близькими, зміна місця перебування, перебування у місцях бойових дій тощо);
- розроблення методичних рекомендацій щодо роботи з обдарованими дітьми та молоддю в умовах воєнного стану;
- організації та проведення масштабних кількісних досліджень, спрямованих на вивчення досвіду та узагальнення потреб освітянської спільноти, що мають різний досвід життя в умовах воєнного стану: зміна місця перебування (в іншому місті України, за кордоном), перебування у місцях активних бойових дій, у місцях відносної безпеки. Нагальним є вивчення потреб педагогів, батьків, учнів щодо їхніх матеріально-технічних проблем, а також необхідного інструментарію, методичного, програмного забезпечення освітнього процесу загалом та забезпечення психологічного супроводу учнів та педагогів зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Мельник, М.Ю. (2022). Освіта в умовах воєнного стану: результати опитування. *Вісник Національної академії педагогічних наук України, 4*(1). https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4130

Міністерство освіти і науки України. (2022a). *Інтерактивна мапа зруйнованих і пошкоджених закладів освіти.* https://saveschools.in.ua

Міністерство освіти і науки України. (2022b, 25 лютого). *Сергій Шкарлет: всім закладам освіти рекомендовано припинити освітній процес.* https://bit.ly/3whvWF9

Міністерство освіти і науки України. (2022c, 1 квітня). *Про затвердження методичних рекомендацій щодо окремих питань завершення 2021/2022 навчального року.* https://bit.ly/38cRU4p

Міністерство освіти і науки України. (2022d, 25 квітня). *Сергій Шкарлет розповів про початок сьомого*

тижня навчання в умовах воєнного стану. https://bit.ly/3ysw6w5

Слюсаревський, М.М. (2022). *Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді* : науково-аналітична доповідь. Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. https://bit.ly/38eUzKW

Соціологічна група «Рейтинг». (2022, 6 квітня). *Восьме загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни*. https://bit.ly/3vKP6Va

Cedos. (2022, 31 березня). *Перші дні повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. Перші результати дослідження* : аналітична записка. https://bit.ly/3l0r3Ls

Gradus Research Company. (2022, березень). *Суспільно-політичні настрої під час повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України — третя хвиля дослідження.* https://bit.ly/3KHH0kk

LB.UA. (2022, 4 травня). *Сергій Шкарлет: «Я не допущу освітнього мародерства»*. https://bit.ly/39cEupb

UNICEF. (2022). *More than half of Ukraine's children displaced after one month of war.* https://bit.ly/37DdwGQ

RESULTS OF THE STUDENTS, PARENTS AND TEACHERS SURVEY ON EDUCATIONAL PROBLEMS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Scientific report at the meeting of the Presidium of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, May 19, 2022

Maryna Melnyk

PhD in Pedagogy, Head of the Department of Giftedness Diagnostics, Institute of the Gifted Child of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Alona Malynoshevska

PhD in Pedagogy, Deputy Director for Research, Institute of the Gifted Child of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract. *The full-scale military invasion of the Russian Federation into Ukraine on February 24, 2022, resulted in numerous casualties, enormous destruction, and economic losses and caused many acute challenges for students, their parents and teachers. These are, in particular: establishing access of students to the educational process during active hostilities in Ukraine, transferring education institutions to remote and blended learning, suspension in some cases of the educational process, and organisation of educational services to children from temporarily displaced persons, etc. Some urgent problems are partially or completely regulated by acts and recommendations of the Ministry of Education and Science of Ukraine, but many still need to be addressed. The results of a survey conducted by the Institute of the Gifted Child of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine on the factors influencing the war on the general secondary education system, conducted in March and May 2022 among the pedagogical community, students and parents, more than 15,000 respondents were interviewed. The peculiarities of the educational process in education institutions in all regions of the country one and two months after the imposition of martial law were clarified. The emotional experiences of educators, teachers and parents one and two months after the full-scale military invasion are described. The current needs of participants in the educational process regarding the organisation of education have been clarified. It was found that professional psychological support is potentially in demand for one-third of the respondents. The phenomena noted by the respondents that may manifest the impact of traumatic events were recorded: problems in interpersonal interaction; difficulties in emotional regulation; behavioural and physiological manifestations. The participants' views of the educational process on the development of the education system in Ukraine under martial law are described. Recommendations for further effective work with target audiences are presented.*

Keywords: *education; education during martial law; psychological and pedagogical support.*

Дата публікації: 30 червня 2022 р.